

The Closure of the Horizon of Understanding A Hermeneutical Analysis of the Narrative of Iblis in *Miršād al-‘Ibād* Based on Gadamer’s Theory

Fatemeh Savab¹

1. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. Email: f.savab@lihu.usb.ac.ir

Abstract

The narrative of Iblis in Islamic-mystical texts, including Najm al-Din Razi’s *Miršād al-‘Ibād*, is not merely the retelling of a theological or moral event; rather, it possesses multiple layers of meaning that open the way to new interpretive readings. Employing an analytical-interpretive approach grounded in the philosophical hermeneutics of Hans-Georg Gadamer, this study rereads the narrative of Iblis in *Miršād al-‘Ibād* with a focus on such concepts as the “horizon of understanding,” “prejudice” (pre-judgment), the “historicity of understanding,” and the “fusion of horizons.” The central problem addressed is how Iblis, as an interpretive subject, becomes trapped within a fixed horizon of understanding, and how this entrapment leads to the closure of understanding and, ultimately, to his semantic—or hermeneutical—fall. The findings indicate that Iblis, relying on entrenched prejudices, fails to remain open to the transcendent horizon of the divine and to enter into the process of interpretive dialogue—a condition that results in the foreclosure of the horizon of understanding and the failure to achieve a fusion of horizons, thereby blocking the possibility of attaining truth in the Gadamerian sense. On this basis, the narrative of Iblis in *Miršād al-‘Ibād* should be read not merely as a representation of moral or mythological evil, but as an instance of hermeneutical arrogance and the closure of the horizon of understanding. The originality of this study lies in shifting the focus of analysis from theological judgments to the mechanisms by which understanding is formed, fixed, and foreclosed, as well as in offering a hermeneutical reading of classical mystical narratives.

Keywords: Philosophical Hermeneutics, Hans-Georg Gadamer, Closure of the Horizon of Understanding, The Narrative of Iblis, *Miršād al-‘Ibād*.

Introduction

Islamic mystical literature, especially the didactic and exegetical works of the sixth and seventh centuries AH, constitutes one of the most significant domains of meaning formation in the Islamic intellectual tradition. These texts offer narrative and interpretive configurations of the relationship between human beings and truth, as well as the possibility or impossibility of attaining meaning. Within this tradition, symbolic narratives provide a space in which meaning is not fixed but emerges through a historical, linguistic, and interpretive process. The narrative of Iblis is among the most interpretively charged accounts, yet it has often been reduced to moral or theological categories of evil and pride, thereby neglecting its underlying structure of meaning and logic of understanding.

In *Mersād al-‘Ebād*, the narrative of Iblis moves beyond ethical explanation and unfolds as a gradual and tension-filled process of meaning formation. Here, Iblis appears as an interpretive subject situated within a specific horizon of understanding. The central issue, therefore, is not simple disobedience but a rupture between knowledge and understanding: how can a being endowed with perception, knowledge, and prior devotion fail to grasp the truth of divine vicegerency?

Before his refusal to prostrate, a form of incapacity emerges in confronting the unknown and the horizon of mystery. This incapacity is articulated through the notion of the “heart” (*del*) as the locus of meaning’s manifestation. Since the heart becomes intelligible only within an open horizon, Iblis’s inability to enter it results in the closure of his horizon of understanding. Thus, the problem is not an

abrupt moral failure, but a gradual disturbance in the logic of understanding itself. This study approaches the narrative of Iblis as a hermeneutic event and examines the formation, stabilization, and closure of the horizon of understanding.

Research Findings

The analysis shows that the text establishes a horizon of meaning through the distinction between “form” and “spirit,” positioning Adam’s truth beyond mere physical appearance. This horizon is never fully open from the outset and already contains the possibility of interpretive closure in the encounter with the unknown. Within this structure, Iblis’s horizon of understanding is reductive and form-oriented; despite recognizing Adam’s physical structure, he remains confined to surface-level perception and is unable to transform his interpretive horizon. His inability to enter the “heart” as the site of meaning’s emergence indicates the closure of his horizon of understanding.

Accordingly, Iblis appears as a subject possessing structural knowledge but lacking intuitive understanding, where conceptual recognition replaces access to truth and formal prejudice replaces interpretive dialogue. His questions are also raised within a stabilized horizon and therefore fail to suspend prejudice or enable a fusion of horizons. Consequently, his problem is not ignorance but the inability to remain within the openness of questioning. The narrative trajectory shows that his horizon of understanding begins with initial form-based perception, reaches a limit in the encounter with the heart, becomes fixed through prior judgment, and ultimately results in hermeneutic closure and downfall.

Conclusion

Based on the analysis, the narrative of Iblis in *Mersād al-‘Ebād* should be understood as a hermeneutic problem rather than merely an ethical one. His fall is not simply the result of moral transgression but the consequence of a closed horizon of understanding and the stabilization of prejudgment. This closure unfolds as a gradual process in which openness gives way to fixation. The invalidation of Iblis’s prior acts of devotion is not an external punishment but the collapse of the meaningful horizon of religious action, since such action acquires significance only within an open relation to truth. Thus, Iblis’s fall can be understood as a “hermeneutic fall,” in which dialogue, the fusion of horizons, and interpretive transformation become impossible. Ultimately, this study shows that philosophical hermeneutics enables a new reading of Islamic mystical texts, in which Iblis is not merely a metaphysical symbol of evil but a narrative articulation of the crisis of understanding and the failure of dialogical meaning-making. In this sense, *Mersād al-‘Ebād* raises the problem of understanding to a fundamental hermeneutic level that remains open to contemporary interpretation.

Cite this article: Savab, F. (2026). The Closure of the Horizon of Understanding: A Hermeneutical Analysis of the Narrative of Iblis in *Mirṣād al-‘Ibād* Based on Gadamer’s Theory. *Religions and Mysticism*, 59 (1), 85-106. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.
Authors retain the copyright and full publishing rights.
DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2026.410363.630723>

Article Type: Research Paper
Received: 2-Feb-2026
Received in revised form: 19-Apr-2026
Accepted: 6-May-2026
Published online: 17-Sep-2026

فروبستگی افق فهم

تحلیلی هرمنوتیکی از روایت ابلیس در مرصاد العباد براساس نظریه گادامر

فاطمه ثواب^۱

۱. استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.
رایانامه: f.savab@lihu.usb.ac.ir

چکیده

روایت ابلیس در متون عرفانی-اسلامی، از جمله مرصاد العباد اثر نجم‌الدین رازی، صرفاً بازگویی یک واقعه کلامی یا اخلاقی نیست، بلکه دارای لایه‌های چندسطحی معناست که امکان خوانش‌های تفسیری نوین را فراهم می‌آورد. این پژوهش با رویکردی تحلیلی-تفسیری و مبتنی بر هرمنوتیک فلسفی هانس-گئورگ گادامر، روایت ابلیس در مرصاد العباد را با تمرکز بر مفاهیمی چون «افق فهم»، «پیش‌داوری»، «تاریخ‌مندی فهم» و «امتزاج افق‌ها» بازخوانی می‌کند. مسئله اصلی پژوهش آن است که چگونه ابلیس، به‌عنوان سوژه تفسیری، در افق فهمی تثبیت‌شده گرفتار می‌شود و این امر به فروبستگی فهم و در نهایت سقوط معنایی او می‌انجامد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ابلیس، به‌عنوان عاملی متکی بر پیش‌داوری‌های تثبیت‌شده، از گشودگی نسبت به افق متعالی امر الهی و ورود به فرایند گفت‌وگوی تفسیری باز می‌ماند؛ وضعیتی که به انسداد افق فهم و امتناع از تحقق امتزاج افق‌ها منجر می‌شود و در نتیجه، امکان دستیابی به حقیقت در معنای گادامری آن را مسدود می‌کند. بر این اساس، روایت ابلیس در مرصاد العباد نه فقط بازنمایی شر اخلاقی یا اسطوره‌ای، بلکه نمونه‌ای از استکبار هرمنوتیکی و فروبستگی افق فهم است. نوآوری پژوهش در انتقال کانون تحلیل از داوری‌های کلامی به سازوکارهای شکل‌گیری، تثبیت و انسداد فهم و نیز ارائه خوانشی هرمنوتیکی از روایت‌های عرفانی کلاسیک است.

کلیدواژه‌ها: هرمنوتیک فلسفی، هانس-گئورگ گادامر، فروبستگی افق فهم، روایت ابلیس، مرصاد العباد.

استناد: ثواب، فاطمه (۱۴۰۵). فروبستگی افق فهم: تحلیلی هرمنوتیکی از روایت ابلیس در مرصاد العباد براساس نظریه گادامر. ادیان و عرفان، ۵۹ (۱)، ۸۵-۱۰۶.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۱۳

بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۳۰

پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۶

انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۲۶

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2026.410363.630723>

مقدمه

متون عرفانی اسلامی، به‌ویژه آثار تعلیمی-تفسیری قرون ششم و هفتم هجری، از مهم‌ترین عرصه‌های تکوین معنا در سنت فکری اسلامی به‌شمار می‌آیند. این متون نه فقط بازتاب تجربه‌های فردی عارفان، بلکه صورت‌بندی‌های روایی و تفسیری از نسبت انسان با حقیقت، فهم و امکان یا امتناع وصول به معنا ارائه می‌کنند؛ از این‌رو، تحلیل آن‌ها مستلزم رویکردهایی است که بتوانند فراتر از تبیین‌های اخلاقی یا کلامی، به منطق درونی تولید معنا و سازوکارهای فهم راه یابند. روایت‌های نمادین و شخصیت‌های مسئله‌مند در آن‌ها، بستری فراهم می‌کنند که در آن، معنا نه امری ثابت، بلکه حاصل فرایندی تاریخی، زبانی و تفسیری است.

روایت ابلیس در متون عرفانی اسلامی، از پرمسئله‌ترین و درعین‌حال تأویل‌پذیرترین روایت‌هاست؛ روایتی که در طول تاریخ بیشتر در چارچوب داوری‌های کلامی، اخلاقی یا تمثیلی فهم شده و به‌عنوان نمونه‌ای از شر، نافرمانی یا تکبر اخلاقی تفسیر شده‌است. این رویکردها در تبیین برخی لایه‌های اعتقادی یا تربیتی متن کارآمد بوده‌اند، اما معمولاً روایت را به نتیجه‌ای از پیش تعیین‌شده فروکاسته و آن را از حیث ساختار معنا و منطق فهم بررسی نکرده‌اند؛ در نتیجه، ابلیس بیش از آنکه به‌عنوان یک مسئله تفسیری در نظر گرفته‌شود، به شخصیتی نمادین تقلیل یافته‌است.

در مرصاد العباد من المبدأ الی المعاد اثر نجم‌الدین رازی، به‌عنوان یکی از متون بنیادین عرفان تعلیمی قرن هفتم هجری، با روایتی از ابلیس مواجه‌ایم که برخلاف رویکردهای تقلیل‌گرایانه، فرایند شکل‌گیری معنا را به‌صورت تدریجی، تنش‌آلود و افق‌مند روایت می‌کند. این روایت از سطح تبیین اخلاقی یا کلامی فراتر می‌رود و امکان خوانشی تفسیری از نسبت میان فهم، پیش‌داوری و حقیقت را فراهم می‌کند. در این متن، ابلیس نه فقط در مقام نافرمانی نهایی، بلکه در مقام شخصیتی تصویر می‌شود که در مسیر مواجهه با حقیقت آدم و خلافت، در افق خاصی از فهم تثبیت می‌شود؛ از این‌رو، روایت ابلیس بیش از آنکه گزارشی از یک «خطای اخلاقی» باشد، صحنه‌ای از «تحقق یا امتناع فهم» است؛ امری که مستلزم توجه به هویت خاص ابلیس در زیست‌جهان نجم رازی است که نه فقط به‌عنوان یک موجود اسطوره‌ای، بلکه در قالب شخصیتی کلامی-عرفانی و در مواجهه با حقیقت خلافت انسانی، موقعیت خود را بازتعریف می‌کند.

مسئله محوری این پژوهش دقیقاً از همین‌جا آغاز می‌شود: چرا و چگونه ابلیس، با وجود برخورداری از مشاهده، معرفت، سابقه عبادت و حتی قدرت تحلیل ساختاری، در مواجهه با حقیقت خلافت متوقف می‌شود؟ متن نشان می‌دهد که شکست ابلیس نه ناشی از فقدان آگاهی است و نه محصول جهل یا نادانی ساده. او می‌بیند، می‌شناسد و می‌پرسد؛ اما این شناخت و این پرسش به فهم منتهی نمی‌شود. این گسست میان شناخت و فهم، نقطه کانونی روایت را شکل می‌دهد و آن را به مسئله‌ای تفسیری بدل می‌کند.

در مرصاد العباد، پیش از آنکه امتناع از سجده رخ دهد، نوعی ناتوانی در مواجهه با «دل»، با امر نادانسته و با افق راز شکل می‌گیرد. دل، در این روایت، نه یک عضو جسمانی و نه فقط استعاره‌ای اخلاقی، بلکه موضع ظهور معنا و جایگاه امانت الهی است؛ موضعی که تنها در افق گشودگی و تعلیق داوری قابل فهم است. ناتوانی ابلیس از ورود به دل، به معنای ناتوانی او از ورود به افقی است که حقیقت در آن پدیدار می‌شود؛ ناتوانی‌ای که به تدریج در قالب داوری پیشینی و تثبیت افق صوری صورت‌بندی می‌شود.

بر این اساس، مسئله اصلی روایت ابلیس نه یک تخلف اخلاقی دفعی، بلکه اختلالی آغازین و تدریجی در منطق فهم است؛ اختلالی که در نسبت میان دیدن، دانستن، پرسیدن و پذیرفتن شکل می‌گیرد. این تشخیص، روایت را مستعد خوانشی می‌کند که اختلال را نه در سطح اخلاقی، بلکه در سطح تفسیری تحلیل کند و به پرسشی روش‌شناختی می‌انجامد: با چه چارچوبی می‌توان چنین اختلالی را در سطح منطق فهم بررسی کرد؟

هرمنوتیک فلسفی هانس-گئورگ گادامر چارچوبی نظری فراهم می‌آورد که امکان چنین تحلیلی را مهیا می‌کند. هرمنوتیک نزد گادامر اساساً مسئله‌ای روش‌شناختی نیست، بلکه به پدیده فهم به مثابه بُعدی بنیادین از تجربه انسانی ما از جهان تعلق دارد و نشان می‌دهد که فهم چگونه در بستر تاریخ، سنت و زبان شکل می‌گیرد (گادامر، ۲۰۰۴: XX-XXI). حقیقت، در این چارچوب، نه در داوری‌های نهایی، بلکه در امکان گفت‌وگو و امتزاج افق‌ها پدیدار می‌شود؛ از این رو، فروبستگی معنا نه از فقدان آگاهی، بلکه از تثبیت افق تفسیری و امتناع از گشودگی نسبت به افق دیگر ناشی می‌شود.

بر همین راستا، هدف پژوهش حاضر آن است که با اتکا به این چارچوب نظری، روایت ابلیس در مرصاد العباد به عنوان رخدادی هرمنوتیکی بازخوانی شود؛ رخدادی که در آن، افق فهم به جای گشوده‌شدن در مواجهه با حقیقت، بر خودبستگی و داوری پیشینی استوار می‌ماند و شیوه بودن سوژه در نسبت با معنا مختل می‌شود. از این منظر، مسئله نه «نداشتن پرسش»، بلکه ناتوانی در ماندن در وضعیت پرسشگری است؛ وضعیتی که شرط امکان گفت‌وگو، امتزاج افق‌ها و تحقق فهم تلقی می‌شود.

نوآوری پژوهش حاضر در جابه‌جایی سطح تحلیل روایت ابلیس نهفته است؛ بدین معنا که روایت، به جای قرارگرفتن در سطح داوری‌های اخلاقی یا نمادین، در سطح منطق شکل‌گیری، تثبیت و فروبستگی فهم خوانده می‌شود و ابلیس به عنوان سوژه‌ای تفسیری-نه فقط نماد شر-مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

پرسش اصلی پژوهش این است که افق فهم ابلیس در متن چگونه شکل می‌گیرد، در کدام لحظات تثبیت و فروبسته می‌شود، و چرا پرسش‌های او به گفت‌وگوی تفسیری و امتزاج افق‌ها منتهی نمی‌شود. همچنین بررسی می‌شود که دل، به عنوان مرز هرمنوتیکی معنا، چگونه برای ابلیس نامدخل باقی می‌ماند و این وضعیت چه نسبتی با داوری پیشینی، استکبار تفسیری و نهایتاً سقوط او دارد.

پیشینه پژوهش

در رابطه با شخصیت ابلیس در متون دینی و عرفانی، پژوهش‌های متعددی انجام شده است که هر یک از منظرهای متفاوتی به او پرداخته‌اند. بخش عمده‌ای از این مطالعات، ابلیس را در چارچوب‌هایی چون تقابل خیر و شر، اطاعت و عصیان، جبر و اختیار، یا در قالب خوانش‌های اخلاقی، کلامی، نمادین، وجودشناختی و روایی بررسی کرده‌اند. تمرکز این پژوهش‌ها عمدتاً بر تبیین مواضع اعتقادی، معنای نمادین یا جایگاه وجودی ابلیس بوده و روایت او را به عنوان موضوعی تفسیری در نسبت با معنا مورد توجه قرار داده‌اند. در ادامه، به برخی از این پژوهش‌ها اشاره می‌شود.

محمّدی پارسا و سعیدی (۱۳۹۲) در مقاله «بررسی و نقد جریان جبرگرایی عرفانی در دفاع از ابلیس»، با رویکردی تحلیلی-انتقادی، خوانش‌های عرفانی مبتنی بر جبر و اراده ازلّی در توجیه نافرمانی ابلیس را بررسی کرده و ریشه‌های این رویکرد را در عناصری چون جبر اشعری، وحدت شخصی وجود، تمسک به ظواهر آیات و برخی روایات نشان داده‌اند.

رستنده، مبارک و رحیمی‌زنگنه (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «همانندی تأویل‌های منشوری عطار از هبوط آدم و سقوط ابلیس»، با تکیه بر نظریه هرمنوتیک و روش توصیفی-تحلیلی، تأویل‌های عطار از آفرینش آدم و تمرد ابلیس را بررسی کرده و نشان داده‌اند که عطار با نگاهی منشوری، خوانش‌هایی بدیع و گاه هنجارگریز از این دو روایت دینی ارائه می‌کند که بازتاب‌دهنده جهان‌بینی خاص او درباره رابطه خدا، آدم و ابلیس است.

صنعتی نجار (۱۴۰۰) در مقاله «بازتبیین ماهیت و خلقت ابلیس با رویکردی تفسیری-عرفانی»، با تأکید بر منابع تفسیری و عرفانی، ابلیس را در نسبت با انسان کامل تحلیل کرده و ظهور او را از شئون وجودی انسان مختار دانسته است. این پژوهش بیشتر بر ابعاد وجودشناختی و انسان‌شناختی شخصیت ابلیس متمرکز است.

علوی و رضوانیان (۱۴۰۲) در پژوهش «قهрман و ضدقهрман؛ شخصیت‌پردازی ابلیس در تذکرة الاولیای عطار نیشابوری»، شخصیت ابلیس را در حکایت‌های تذکرة الاولیای از منظر روایی و زمانی بررسی کرده و نشان داده‌اند که پیوند زمان ازلّی و زمان ناسوتی در این روایت‌ها به نوعی زمان‌پریشی می‌انجامد.

در مجموع، با وجود تنوع رویکردهای کلامی، اخلاقی، نمادین، وجودشناختی و روایی در بررسی شخصیت ابلیس، پژوهشی که روایت ابلیس را در متنی عرفانی چون مرصاد العباد در چارچوب هرمنوتیک فلسفی گادامر و بر مبنای مفهوم افق فهم، پیش‌داوری و امتزاج افق‌ها، به‌طور نظام‌مند تحلیل کند، انجام نشده است. پژوهش حاضر در پاسخ به این خلأ شکل گرفته است و می‌کوشد روایت ابلیس را در سطح منطق فهم و سازوکارهای فروبستگی معنا بررسی کند؛ به گونه‌ای که تمرکز اصلی نه بر داوری نهایی درباره ابلیس، بلکه بر فرایند شکل‌گیری و انسداد افق فهم در متن است.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از نوع کیفی و با رویکرد تحلیلی-تفسیری است و در چارچوب هرمنوتیک فلسفی هانس گئورگ گادامر به تحلیل روایت ابلیس در مرصاد العباد من المبدأ الی المعاد می‌پردازد. داده‌های پژوهش شامل بخش‌هایی از متن است که به‌طور مستقیم با روایت ابلیس و سازوکارهای فهم در این روایت ارتباط دارند و به‌صورت هدفمند انتخاب شده‌اند. روش تحلیل بر خوانش دقیق متن در بستر سنت عرفانی اسلامی و زبان دینی استوار است و به بررسی چگونگی شکل‌گیری، تثبیت و فروبستگی افق فهم در سیر روایت می‌پردازد. مفاهیم هرمنوتیکی گادامری همچون افق فهم، پیش‌داوری، پرسشگری و امتزاج افق‌ها به‌عنوان ابزارهای تحلیلی به کار گرفته می‌شوند، نه معیارهایی برای تحمیل معنا بر متن.

در این پژوهش، برای افزایش دقت تحلیلی، میان «تثبیت افق فهم»، «فروبستگی افق» و «انسداد معنا» تمایز نهاده می‌شود. تثبیت افق، توقف سیالیت افق تفسیری است؛ فروبستگی افق، وضعیتی است که در آن امکان دگرگونی افق از میان می‌رود؛ و انسداد معنا، پیامد نهایی این فرایند است که در آن، حقیقت دیگر مجال پدیدارشدن در افق گفت‌وگو را نمی‌یابد. این تمایز مفهومی مبنای تحلیل مراحل مختلف روایت ابلیس قرار می‌گیرد.

۱. چارچوب نظری

هرمنوتیک در معنای عام، دانشی است که مسئله فهم و تفسیر معنا را بررسی می‌کند و خاستگاه آن در سنت تفسیر متون دینی، حقوقی و کلاسیک قرار دارد؛ باین‌حال، در سیر تحول خود، به‌ویژه در هرمنوتیک فلسفی، از سطح فنون تفسیری فراتر رفته و به تأملی بنیادین درباره خود فهم بدل شده است. در این تحول نظری، هرمنوتیک دیگر ناظر به ارائه روش تفسیر نیست، بلکه به بررسی شرایط هستی‌شناختی امکان فهم می‌پردازد. در همین راستا، ریچارد پالمر هرمنوتیک را در تعریف اولیه، «مطالعه فهم، به‌ویژه فهم متون» می‌داند؛ اما تأکید می‌کند که در هرمنوتیک فلسفی، فهم متن، نمونه‌ای از فهم بنیادین انسان در نسبت زبانی و تاریخی با جهان است (پالمر، ۱۳۷۷: ۱۴، ۱۶).

۱-۱. هرمنوتیک فلسفی و تاریخمندی فهم

در اندیشه هانس گئورگ گادامر، هرمنوتیک فلسفی گسستی بنیادین از سنت هرمنوتیک‌های روش‌محور قرن نوزدهم پدید می‌آورد. او با این پیش‌فرض مسلط مخالفت می‌کند که فهم را بتوان ذیل مجموعه‌ای از قواعد عینی، ثابت و ازپیش‌تعیین‌شده مهار یا تضمین کرد. به باور گادامر، مسئله اصلی هرمنوتیک نه یافتن «روش درست تفسیر»، بلکه تبیین این نکته است که فهم اساساً چگونه ممکن می‌شود. بدین‌ترتیب، هرمنوتیک از سطح فنون تفسیری فراتر می‌رود و به تأملی فلسفی درباره خود

فهم به عنوان یکی از شیوه‌های بنیادین بودن انسان در جهان تبدیل می‌شود. از این منظر، فهم متن نه حاصل به کارگیری قواعدی بیرونی، بلکه نتیجه مواجهه تاریخی و موقعیتی انسان با معناست. گادامر در امتداد خوانش انتقادی خود از اندیشه مارتین هایدگر، فهم را نه کنشی ذهنی و نه فعالیتی روشی، بلکه شیوه وجودی انسان در نسبت با جهان و زبان تلقی می‌کند. انسان همواره پیشاپیش در افق معنا قرار دارد و هیچ مواجهه‌ای با متن یا جهان از نقطه‌ای خنثی، بی‌پیش فرض و بیرون از تاریخ آغاز نمی‌شود؛ از این رو، در سنت هرمنوتیکی بارها تأکید شده است که هیچ متن یا موضوعی فارغ از پیش داورهای و پیش فرض‌ها فهمیده نمی‌شود (هالوب، ۱۳۷۵: ۸۸) و حقیقت نه به صورت امری ایستا، بلکه در گردش گفت‌وگو و در افق مکالمه پدیدار می‌شود (احمدی، ۱۳۷۲: ۵۷۱-۵۷۲). بدین سان، فهم همواره متأثر از پیش فهم‌ها، سنت و موقعیت تاریخی مفسر است و هرگونه ادعای خوانش کاملاً ابژکتیو و فارغ از تاریخ را از بنیاد به چالش می‌کشد (گادامر، ۲۰۰۴: ۲۴۶-۲۵۴، ۳۰۸). در این چارچوب، فهم نه بازسازی بی طرفانه معنای گذشته، بلکه رخدادی تاریخی و زنده است که در بستر سنت روی می‌دهد. بر این اساس، روایت عرفانی نیز نه به عنوان حامل معنایی از پیش تثبیت شده، بلکه به عنوان میدان روبارویی افق‌های تاریخی فهم‌پذیر می‌شود؛ میدانی که در آن امکان گشودگی یا انسداد معنا به تدریج شکل می‌گیرد.

گادامر در همین افق، از مفهوم «امتزاج افق‌ها» سخن می‌گوید؛ به این معنا که افق متن (گذشته) و افق مفسر (حال) در فرایندی دیالکتیکی و پرسش‌مند با یکدیگر درگیر می‌شوند و در نتیجه این تعامل، افقی تازه پدید می‌آید که امکان دریافت معنا را فراهم می‌کند (ثواب، شعبانزاده، ۱۳۹۳: ۸۶). این فرایند، فهم را امری ایستا و نهایی نمی‌داند، بلکه آن را رخدادی پویا و گشوده تلقی می‌کند؛ رخدادی که می‌تواند در هر خوانش دگرگون شود. در تحلیل روایت‌های عرفانی، این امتزاج افق‌ها به‌ویژه در مواجهه با شخصیت‌هایی مسئله‌مند و مناقشه‌برانگیز-مانند ابلیس-نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری، تثبیت یا فروبستگی افق معنا ایفا می‌کند.

در چارچوب هستی‌شناختی هرمنوتیک فلسفی، مفهوم «افق» به یکی از مفاهیم محوری اندیشه گادامر بدل می‌شود. به عقیده او، افق «دامنه دیدی است که هر آنچه از یک جایگاه خاص می‌توان دید، در برمی‌گیرد» (گادامر، ۲۰۰۴: ۳۰۱) و امکان‌های فهم را در یک موقعیت تاریخی معین سامان می‌دهد؛ از این رو، افق نه فقط مجموعه‌ای از محدودیت‌ها، بلکه در عین حال شرط امکان هرگونه فهم است. از منظر ژان گروندن نیز فهم همواره در درون یک افق روی می‌دهد و هیچ فهمی خارج از افق قابل تصور نیست؛ افق از یک سو فهم را محدود و مشروط می‌کند و از سوی دیگر، دقیقاً به همین اعتبار، امکان فهم را فراهم می‌آورد (گروندن، ۱۹۹۴: ۱۰۹-۱۱۰).

گادامر تأکید می‌کند که افق هرگز نمی‌تواند ساختاری واقعاً بسته داشته باشد؛ بلکه در حقیقت چیزی است که انسان به درون آن حرکت می‌کند و هم‌زمان با آن پیش می‌رود. افق‌ها برای انسانی که در حرکت است دگرگون می‌شوند و به همین دلیل، افق گذشته که زندگی انسانی در قالب سنت از

درون آن زیست می‌کند، همواره در حال حرکت است (گادامر، ۲۰۰۴: ۳۰۳). همین پویایی افق است که امکان گفت‌وگویی زنده و ناتمام میان گذشته و حال را فراهم می‌کند. از همین منظر می‌توان از وضعیت‌هایی سخن گفت که در آن افق فهم، به‌جای گشودگی، دچار تثبیت و سپس فروپستی می‌شود.

۲-۱. زبان، پیش‌داوری و امکان گفت‌وگوی تفسیری

یکی از پیامدهای بنیادین تاریخ‌مندی فهم در هرمنوتیک فلسفی، بازتعریف مفهوم «پیش‌داوری» در اندیشه گادامر است. او با نقد تلقی روشنگرانه‌ای که پیش‌داوری را مانعی بر سر راه حقیقت می‌داند، نشان می‌دهد که «هر فهمی ناگزیر با نوعی پیش‌داوری همراه است و دقیقاً همین امر نیروی واقعی مسئله هرمنوتیکی را پدید می‌آورد» (همان: ۲۷۲). این پیش‌داوری‌ها نه عناصری الحاقی، بلکه اجزای سازنده افق وجودی فهم‌اند و اصلاً به‌واسطه همین پیش‌داوری‌هاست که انسان قادر به فهم تاریخ می‌شود (پالمر، ۱۳۷۷: ۲۰۱). گادامر پیش‌داوری را داوری‌ای پیشینی می‌داند که پیش از هر توجیه روش‌شناختی در فرایند فهم دخالت دارد و می‌تواند واجد ارزشی مثبت یا منفی باشد؛ ازاین‌رو، پیش‌داوری نه الزاماً مانع فهم، بلکه یکی از شروط امکان آن است (گادامر، ۲۰۰۴: ۲۷۳). بدون پیش‌داوری، اساساً افقی برای پرسش و انتظاری برای فهم شکل نمی‌گیرد. در این چارچوب، «پرسش نقشی تعیین‌کننده در ترسیم موقعیت هرمنوتیکی مفسر و میزان گشودگی [افق فهم] او ایفا می‌کند» (اعرافی، ۱۳۹۵: ۱۴۱). بنابراین، فهم نه حاصل داوری‌های ازپیش‌تعیین‌شده، بلکه نتیجه مواجهه‌ای پرسش‌مند با متن است.

در این افق، متن تنها زمانی مجال ظهور معنا می‌یابد که مفسر با خوانشی گشوده به آن نزدیک شود؛ تاجایی که به تعبیر کوزنر هوی، «متن به یک مفهوم، واقعاً سخن می‌گوید؛ یعنی معنایی را نشان می‌دهد که از لحاظ علاقه ما به وضعیت خاص خودمان، بسیار بامعناست» (کوزنر هوی، ۱۳۷۱: ۱۶۹). به بیان دیگر، «به میزان گشودگی مفسر به متن، متن نیز پرسشی در برابرش قرار می‌دهد و هرچه این گشودگی بیشتر باشد، متن فرصت ظهور و سخن‌گفتن بیشتری می‌یابد» (واعظی، ۱۳۸۵: ۲۴۶).

بااین‌حال، هنگامی که پیش‌داوری از امکان آگاه‌سازی، نقد و بازنگری محروم بماند و به‌صورت داوری‌ای تثبیت‌شده و آزمون‌نشده عمل کند، نه‌تنها به گشودگی افق فهم نمی‌انجامد، بلکه به‌طور جدی آن را محدود می‌کند. در چنین وضعیتی، مفسر دیگر در موقعیت گفت‌وگو با متن قرار ندارد، بلکه معنا را پیشاپیش تعیین می‌کند و متن را فقط در چارچوب افق تثبیت‌شده خود داوری می‌کند. گادامر این وضعیت را پیامد «استبداد پیش‌داوری‌های پنهان» می‌داند؛ پیش‌داوری‌هایی که ما را نسبت به آنچه سنت واقعاً به ما می‌گوید ناشنوا می‌کنند و مانع فهم متن براساس موضوع آن می‌شوند (گادامر،

۲۰۰۴: ۲۷۱). در این حالت، فهم به جای آنکه فرایندی گشوده و پاسخ‌گو به خود موضوع باشد، در سطح پیش‌فهم‌های تثبیت‌شده و نقدناپذیر متوقف می‌ماند.

از آنجا که پیش‌داوری‌ها همواره در قالب زبان صورت‌بندی می‌شوند، مسئله فهم ناگزیر به مسئله زبان به مثابه میانجی معنا پیوند می‌خورد؛ بنابراین «هرمنوتیک مواجهه‌ای است با هستی از طریق زبان» (پالمر، ۱۳۷۷: ۵۲). گادامر تصریح می‌کند که آنچه می‌تواند فهمیده شود، زبان است؛ زیرا هستی آنچه فهم‌پذیر است، خود در زبان تحقق می‌یابد (گادامر، ۲۰۰۴: ۴۶۹-۴۷۰)؛ بنابراین، فهم رخدادی زبانی و بینادذهنی است، نه نتیجه تملک ذهنی یا تولیدی خودسرانه از معنا. نیکلاس دیوی نیز با تأکید بر ناتمامی و تنش‌مندی فهم، یادآور می‌شود که فاصله تاریخی در امتزاج افق‌ها حذف نمی‌شود، بلکه به صورت فاصله‌ای مولد حفظ می‌شود؛ فاصله‌ای که شرط امکان معناست و فهم را از تکرار صرف گذشته متمایز می‌کند (دیوی، ۲۰۰۶: ۷-۹). این فاصله، نه مانع فهم، بلکه امکان پرسشگری پایدار و گفت‌وگوی زنده با متن را فراهم می‌آورد؛ از این‌رو کاربرد هرمنوتیک فلسفی در خوانش متون دینی و عرفانی، مستلزم احتیاط نظری است. همان‌گونه که تیسلتون تأکید می‌کند، تفسیر نه تحمیل چارچوب‌های مفهومی مفسر بر متن، بلکه فراهم کردن شرایطی است که متن بتواند مفسر را به چالش بکشد و افق او را مورد پرسش قرار دهد (تیسلتون، ۱۹۸۰: ۳۲۸-۳۲۹). در همین راستا، تریسی فهم متن دینی را نوعی گفت‌وگوی واقعی می‌داند که تنها در صورتی تحقق می‌یابد که متن بتواند پرسش‌های خود را متوجه مفسر کند (تریسی، ۱۹۸۱: ۱۰۶-۱۰۷).

در این پژوهش اصطلاح «سقوط از افق معنا»، به وضعیتی اطلاق می‌شود که در آن، پیش‌داوری‌های تثبیت‌شده و غیرقابل نقد، امکان گفت‌وگوی زبانی با متن را مختل کرده‌اند و افق فهم را به سوی انسداد سوق می‌دهند. این مفهوم، هرچند به صورت صریح در آثار گادامر طرح نشده‌است، اما بر پایه مفاهیم محوری او-افق، پیش‌داوری، زبان و گفت‌وگو-صورت‌بندی شده و با منطق نظری هرمنوتیک فلسفی سازگار است. از همین منظر، روایت ابلیس در مرصاد العباد فقط بازنمایی شخصیتی منفی نیست، بلکه نمونه‌ای از فروبستگی افق فهم تلقی می‌شود؛ فروبستگی‌ای که در آن، حقیقت به جای گشودگی در گفت‌وگو، به داوری‌ای مطلق و غیرقابل مذاکره فروکاسته می‌شود.

بر این اساس، هرمنوتیک گادامری فهم را رخدادی تاریخی، افق‌مند و زبانی می‌داند که در آن معنا نه از طریق بازسازی بی‌طرفانه گذشته، بلکه در فرایند گفت‌وگوی پرسش‌مند میان متن، سنت و مفسر پدیدار می‌شود. این چارچوب نظری امکان تحلیل روایت ابلیس را به عنوان صحنه تنش میان گشودگی و انسداد افق معنا فراهم می‌کند؛ صحنه‌ای که در آن «سقوط» نه سقوطی اخلاقی، بلکه سقوطی هرمنوتیکی و معنایی است.

۲. بحث و تحلیل

همان گونه که در بخش مبانی نظری ذکر شد، در هرمنوتیک گادامری، فهم همواره درون افقی تاریخی و پیشینی روی می دهد. هیچ مواجهه‌ای با متن یا معنا از نقطه‌ای خنثی آغاز نمی شود، بلکه مفسر همواره با مجموعه‌ای از پیش فهم‌ها و پیش داورهای وارد میدان فهم می شود. مسئله، چنان که گادامر تأکید می کند، نه وجود پیش داور، بلکه نسبت مفسر با آن است: پیش داور، ای که امکان نقد و دگرگونی نداشته باشد، افق فهم را به جای گشودن، مسدود می کند. روایت ابلیس در مرصاد العباد را می توان دقیقاً در همین افق هرمنوتیکی خواند؛ افقی که در آن، پیش فهم تثبیت شده جای گفت و گو با معنا را می گیرد.

در این چارچوب، متن نه فقط روایتی کلامی از سرگذشت ابلیس، بلکه صحنه‌ای هرمنوتیکی است که در آن امکان یا امتناع فهم به تدریج شکل می گیرد. آنچه در روایت رخ می دهد، بیش از آنکه کنش اخلاقی باشد، فرایند انسداد افق فهم است؛ فرایندی که پیش از نافرمانی صریح، در سطح تفسیر و مواجهه با معنا آغاز می شود.

برای آنکه افق فهم ابلیس در مرصاد العباد قابل تحلیل باشد، نخستین گام، تعیین دقیق هویت او در زیست جهان نجم رازی است. ابلیس در این متن، نه یک موجود اسطوره‌ای مبهم و نه یک فرشته گمراه، بلکه شخصیتی کلامی-عرفانی است که هویتش در تقابل با «حقیقت آدم» تعریف می شود. رازی در توصیف ابلیس، او را موجودی می داند که بر «مشاهده» و «معرفت ساختاری» (شناخت ظاهری و مادی) تکیه دارد؛ اما این معرفت، او را در سطح صورت حبس کرده است. چنان که در روایت آمده است، ابلیس دور قالب آدم می گردد و اجزای بدن و عناصر سازنده او را به دقت می شناسد؛ اما چون به «دل» می رسد، راهی برای ورود نمی یابد و با خود می گوید: «هر چه دیدم سهل بود، کار مشکل اینجاست» (رازی، ۱۳۹۹: ۷۷). در اینجا ابلیس با دو نوع هویت روبه روست: هویت خاکی آدم (که ابلیس آن را تحقیر می کند) و هویت روحانی آدم (که خلیفه خداست). ابلیس در لحظه امتناع از سجده، درواقع با این «حقیقت انسانی» و «خلیفه الهی» مواجهه می شود که او را به چالش می کشد. از منظر نجم رازی، ابلیس نمی تواند آدم را در بُعد خلافت بفهمد، زیرا افق فهم او بر ماده و عنصر (آتش و گل) استوار است. درمقابل، آدم برخلاف ابلیس، به سطحی از معنا دست یافته که فراتر از ماده است؛ چنان که زیر لب خطاب به ملائکه می گوید: «اگر شما مرا نمی شناسید، من شما را می شناسم. باشد که سر از این خواب خوش بردارم، اسامی شما را یک به یک برشمارم» (همان: ۷۵)؛ بنابراین، امتناع ابلیس یک انکار ساده نیست، بلکه حاصل یک «فهم ناقص» و «تثبیت غلط» نسبت به جایگاه آدم است. او آدم را نمی بیند، بلکه فقط «گل» را می بیند. این تشخیص دقیق از هویت ابلیس (به عنوان موجودی صاحب معرفت اما فاقد فهم شهودی) است که امکان به کارگیری الگوی هرمنوتیکی گادامر را برای تحلیل انسداد افق او فراهم می آورد.

پرسش اساسی‌تر آن است که آیا اساساً می‌توان چنین مواجهه‌ای را در متن مرصاد العباد، یک رویداد هرمنوتیکی تلقی کرد؟ پاسخ مثبت است. رازی در قرن هفتم می‌زیسته و از اصطلاحات مدرن هرمنوتیک بی‌خبر بوده است، اما «انتظار معنایی» که او برای مخاطب خود در مرصاد العباد ترسیم می‌کند، دقیقاً در راستای تولید فهم است. رازی قصد ندارد یک روایت تکراری از نافرمانی ابلیس ارائه دهد؛ بلکه او مخاطب را به چالشی معرفتی دعوت می‌کند: چرا موجودی که «می‌بیند» و «می‌داند»، درنهایت «نمی‌فهمد» و سقوط می‌کند؟ وجه غالب مرصاد العباد در توصیف ابلیس، بر این نکته تأکید دارد که او دارای «علم» و «مشاهده» است، اما از «بصیرت» و «فهم باطنی» محروم مانده است؛ وضعیتی که در آن ابلیس با وجود شناخت کامل ساختار بدن آدم، از درک حقیقت «دل» بازمی‌ماند. این تمایز میان سطح شناخت ظاهری و عمق فهم وجودی، دقیقاً همان چیزی است که هرمنوتیک گادامر با آن سروکار دارد؛ بنابراین، روایت ابلیس در مرصاد العباد، ناظر بر شکست در «تولید فهم» است؛ شکستی که ریشه در استیلای پیش‌داوری‌های صوری بر افق ابلیس دارد. بهره‌گیری از چارچوب نظری گادامر در این پژوهش، نه یک تحمیل مفهومی مدرن، بلکه بازآفرینی دقیق همان دغدغه‌ای است که نجم رازی با زبان عرفانی خود بیان داشته است.

درنهایت، باید به این نکته اشاره کرد که حتی اگر فرض کنیم روایت ابلیس در متون عرفانی، بازسازی‌ای از افق‌های اساطیری گذشته است، باز هم طرح هرمنوتیکی حاضر قابل قبول و کارآمد است. هرمنوتیک گادامر با تأکید بر «تاریخمندی فهم»، این امکان را فراهم می‌آورد که لایه‌های اساطیری و کهن متن، نه به‌عنوان اموری منسوخ، بلکه به‌عنوان «سنت» و «پیش‌فهم‌های تاریخی» در نظر گرفته شوند. درواقع، ابلیس مرصاد العباد، وارث همان افق اساطیری است؛ اما تفاوت در اینجا است که رازی این افق اساطیری را در بستر کلامی و عرفانی خود بازتعریف کرده است. ویژگی‌های اساطیری در این روایت مشهود است؛ از «تخمیر چهل هزار ساله» خاک و قیاس آن با «کوزه‌گری» گرفته تا تشبیه دل به «آینه» و تابیدن «آفتاب محبت» بر آن (ر. ک. رازی، ۱۳۹۹: ۷۲-۷۳). رازی از این زبان اساطیری استفاده می‌کند تا حقیقت عرفانی «خلافت» و «معرفت» را تبیین کند. ابلیس در اینجا دیگر صرفاً نماد شر در اساطیر نیست، بلکه سوژه‌ای است که درگیر «تأویل» و «تفسیر» امر الهی شده است؛ بنابراین، رویکرد گادامری نه تنها با افق‌های اساطیری در تضاد نیست، بلکه دقیقاً ابزاری است که نشان می‌دهد چگونه این افق‌های اساطیری در فرایند فهم عرفانی نجم‌الدین رازی دگرگون و معنادار شده‌اند.

۲-۱. انسداد افق فهم: افق بسته، شکست پرسشگری و نامدخل بودن دل

متن مرصاد العباد از همان آغاز، پیش از ورود ابلیس، دو سطح متمایز از آفرینش آدم را ترسیم می‌کند: سطح صورت و سطح معنا. قالب انسانی، در سطح عناصر و ماده، در مرتبه‌ای فروتر قرار دارد، حال آنکه حقیقت انسان به روح و افقی فراتر از صورت وابسته است: «قالب انسانی از جمله آفرینش به مرتبه

فروتر افتاد ... اعلیٰ علیین آفرینش روح انسان است و اسفل سافلین قالب انسان» (همان: ۶۶). این تمایز، چارچوب هرمنوتیکی روایت را می‌سازد و افق معنایی متن را از همان آغاز مشخص می‌کند. باین‌حال، افق فهم ابلیس از ابتدا در سطح صورت و عنصر باقی می‌ماند. ارزش‌گذاری او بر مبنای شناخت ساختاری، نظم، تناسب و کارکرد صورت می‌گیرد، نه براساس معنای نهفته در نسبت قالب و روح. این افق صوری، امکان فهم را به‌ظاهر فراهم می‌کند، اما در سطحی باقی می‌ماند که به‌گشودگی هرمنوتیکی منتهی نمی‌شود.

حتی پیش از ورود ابلیس، ملائکه نیز در برابر این راز و افق معنایی، در موضع نادانی و تحیر قرار دارند. آنان عظمت و شأنی را که به خاک نسبت داده می‌شود، در نمی‌یابند: «جملگی ملائکه را در آن حالت انگشت تعجب در دندان تحیر بمانده که آیا این چه سِرّ است که خاک ذلیل را از حضرت عزت به چندین اعزاز می‌خوانند» (همان: ۷۰). پاسخ الهی به این ناتوانی در فهم، «إني أعلم ما لا تعلمون» (همان: ۷۱)، نه توضیح و رفع ابهام، بلکه تأکید بر محدودیت افق آنان و تثبیت فاصله افق‌هاست. این جمله، در سطح هرمنوتیکی، مرزی میان افق معنا و افق فهم مخاطبان ترسیم می‌کند. آنچه در آفرینش انسان در کار است، امری است که هنوز در افق فهم ملائکه و ابلیس نگنجانده‌است. متن، به‌جای آنکه این فاصله را فوراً پر کند، آن را حفظ می‌کند؛ زیرا همین فاصله شرط امکان معناست، نه نقص آن.

در ادامه، رازی تصریح می‌کند که حقیقت آدم، پیش از نفخ روح، در فرایندی از عنایت الهی شکل می‌گیرد که از دسترس فهم موجودات دیگر بیرون است: «هرچند که ملائکه در آدم تفرس می‌کردند، نمی‌دانستند که این چه مجموعه‌ای است» (رازی، ۱۳۹۹: ۷۵). در همین نقطه است که ابلیس وارد میدان می‌شود؛ اما نه برای گفت‌وگو با این افق ناشناخته، بلکه برای تملک و تسلط معرفتی بر آن. مواجهه او با آدم با نگاهی خاص توصیف می‌شود: «ابلیس پرتلییس یکباری گرد او طواف می‌کرد و بدان یک چشم اعرانه بدو درمی‌نگریست» (همان). این «نگریستن اعرانه» نشانه‌ای روایی از نقص افق فهم است؛ نگاهی که یک‌سویه و محدود است و تنها بخشی از حقیقت را می‌بیند.

ابلیس می‌کوشد با ورود به قالب آدم، راز او را از درون صورت کشف کند: «دهان آدم گشاده دید ... گفت تا من بدین سوراخ فرو روم بینم چه جایی است» (همان). ابلیس در این کاوش، به‌شناختی گسترده از نظم جسمانی آدم و نسبت عالم صغری و کبری دست می‌یابد. متن با تفصیل نشان می‌دهد که او ساختار عالم صغری را در آدم می‌بیند و میان اجزای بدن آدم و نظام عالم کبری نسبت برقرار می‌کند. این شناخت، در سطح خود، نادرست یا ناقص نیست؛ بلکه دقیقاً در حد افقی است که فهم ابلیس اجازه می‌دهد؛ اما همین‌جا، مرز هرمنوتیکی فهم آشکار می‌شود. او در سطح صورت، نظم، کارکرد و تناسب، به فهم می‌رسد: «هر چیزی را که بدید از او اثری باز دانست که چیست» (همان: ۷۷). این شناخت گسترده نشان می‌دهد که شکست فهم او نه ناشی از فقدان مشاهده، بلکه ناشی از بسته‌بودن افق تفسیری است. او «می‌بیند»، «می‌شناسد» و «تطبیق می‌دهد»، اما این شناخت در

سطح افق صوری باقی می ماند و به گشودگی هرمنوتیکی منتهی نمی شود. از منظر گادامری، فهم زمانی رخ می دهد که موضوع فهم بتواند افق مفسر را دگرگون کند؛ حال آنکه در اینجا، افق ابلیس دست نخورده باقی می ماند.

نقطه گسست هرمنوتیکی زمانی رخ می دهد که ابلیس به «دل» می رسد: «اما چون به دل رسید، دل را بر مثال کوشکی یافت ... هرچند کوشید که راهی یابد تا در اندرون دل در رود، هیچ راه نیافت» (رازی، ۱۳۹۹: ۷۷). در این موضع، فهم صوری کارایی خود را از دست می دهد و افق معنا به عنوان امری نادسترس پدیدار می شود. او پس از شناخت همه جانبه قالب، به موضعی می رسد که دیگر در افق فهم او نمی گنجد: این ناتوانی، نه یک مانع فیزیکی، بلکه مرزی هرمنوتیکی است. دل در روایت مرصاد العباد، نه عضوی جسمانی، بلکه موضع ظهور معنا و محل امانت است. در این نقطه، امتزاج افق ها تنها در صورتی ممکن بود که ابلیس ناتوانی خود را به منزله دعوتی به گشودگی بپذیرد و افق خود را به تعلیق درآورد؛ اما او چنین نمی کند و افق پیشین خود را نه بازمی سازد و نه اجازه می دهد معنای دل افق او را دگرگون کند؛ از این رو، فهم در همین نقطه متوقف می شود و ابلیس با نومیادی بازمی گردد: «با صدهزار اندیشه، نومیاد از در دل بازگشت» (همان).

این بازگشت نشانه امتناع از تعلیق داوری و پذیرش دگرگونی افق است. ابلیس پس از مواجهه با امری که در افق او نمی گنجد، به جای تعلیق داوری، افق پیشین خود را تثبیت می کند و آدم را براساس همان پیش فهم صوری داوری می کند. این داوری در سخن او با ملائکه آشکار می شود: «هیچ باکی نیست؛ این شخص مجوف است، او را به غذا حاجت بود و صاحب شهوت باشد چون دیگر حیوانات، زود بر او مالک توان شد» (همان: ۷۸). در این جمله، افق ابلیس به طور کامل تثبیت می شود: افق متن - که دل را به مثابه موضع راز، تعین الهی (به معنای تحقق و پدیداری حقیقت در افق وجودی آدم، نه تقدیر ازلی یا جبر کلامی) و امکان خلافت می نمایاند - با افق ابلیس ناسازگار می شود و آدم به موجودی جسمانی و تابع غرایز تقلیل می یابد. این دقیقاً همان وضعیتی است که گادامر از آن به عنوان «استیلاي پیش داوری های پنهان» (گادامر، ۲۰۰۴: ۲۷۱) و نقدناپذیر یاد می کند؛ پیش داوری هایی که نه تنها فهم را ممکن نمی سازند، بلکه آن را مسدود می کنند. ابلیس، به جای آنکه افق خود را در مواجهه با امر نادانسته به آزمون بگذارد، معنا را پیشاپیش تعیین می کند و متن آفرینش را در چارچوب افق تثبیت شده خود می خواند؛ بنابراین، آدم در این افق، نه مسئله ای گشوده، بلکه ابژه ای قابل تملک تلقی می شود.

از این منظر، افق ابلیس از آغاز، افقی بسته است؛ افقی که امکان امتزاج با افق متن را ندارد. شکست او نه در لحظه سجده، بلکه در سطح پیشینی شکل گیری افق فهم رقم می خورد: جایی که فهم به داوری پیشینی فروکاسته می شود و افق معنا مجال گشودگی نمی یابد. این افق بسته، مبنای انسداد بعدی فهم و سقوط هرمنوتیکی ابلیس را فراهم می کند؛ سقوطی که در ادامه روایت، در قالب ناتوانی از گفت و گو و امتناع از امتزاج افق ها به اوج می رسد.

با این حال، متن نشان می‌دهد که ابلیس پس از این داوری پیشینی، با امر ناآشنایی مواجه می‌شود که در افق فهم او نمی‌گنجد و آن را به صورت پرسش بیان می‌کند: «ولکن در صدرگاه کوشکی بی در و بام یافتیم، در وی هیچ راه نبود، ندانم تا آن چیست؟» (رازی، ۱۳۹۹: ۷۸). این پرسش، به ظاهر نشانه گشودگی است، اما در چارچوب داوری تثبیت شده طرح می‌شود و آغاز گفت‌وگوی هرمنوتیکی نیست. از منظر گادامر، پرسش زمانی مؤلف فهم است که مفسر در وضعیت پرسشگری باقی بماند و پیش داوری‌های او به صورت نقدناپذیر تثبیت نشده باشند؛ پرسشی که در افق بسته و با پیش فرض‌های از پیش تعیین شده طرح شود، به گفت‌وگو نمی‌انجامد و افق را دگرگون نمی‌کند (گادامر، ۲۰۰۴: ۳۵۶-۳۵۸). حال آنکه در اینجا داوری تقلیل‌گرایانه ابلیس پیشاپیش تثبیت شده است.

بدین ترتیب، مسئله اصلی ابلیس فقدان پرسش نیست، بلکه ناتوانی در زیستن در پرسش است. او می‌پرسد، اما در وضعیت پرسشگری باقی نمی‌ماند؛ داوری خود را معلق نمی‌کند و اجازه نمی‌دهد موضوع-یعنی دل-افق او را به چالش بکشد. پرسش او نه آغاز امتزاج افق‌ها، بلکه نشانه برخورد افق بسته با امری فراتر از توان فهم تثبیت شده خویش است. دل برای او «بی در و بام» می‌نماید، نه به سبب فقدان معنا، بلکه به سبب بسته بودن افق فهم. این نیز همان وضعیت استیلاي پیش داوری‌های پنهان گادامر است که امکان شنیدن آنچه سنت و موضوع واقعاً می‌گوید را از میان می‌برند.

در این نقطه، روایت لحظه‌ای هرمنوتیکی را ثبت می‌کند که اهمیت آن کمتر مورد توجه قرار گرفته است: اعتراض ملانکه پیش از هرگونه امتزاج افق‌ها و امکان گشودگی متقابل فهم. پرسش آنان: «أتجعل فیها من یفسد فیها و یسفک الدماء» (رازی، ۱۳۹۹: ۸۰)، نمونه‌ای از داوری پیشینی است که نه بر مبنای مواجهه با حقیقت گشوده، بلکه بر پایه قیاس‌های از پیش موجود و تجربه‌های سابق شکل می‌گیرد. این پرسش، به جای آنکه افق معنا را بگشاید، می‌کوشد امکان معنا را پیشاپیش محدود کند. واکنش قهرآمیز روایت-که «هنوز سخن ایشان تمام نشده، آتشی از سرادقات جلال و عظمت درآمد» (همان)-در سطح هرمنوتیکی، نشانه‌ای است از ناسازگاری داوری پیش از گفت‌وگو با منطق فهم. بدین سان، متن نشان می‌دهد که انسداد افق معنا نه یک لغزش فردی، بلکه امکانی ساختاری در مواجهه هر فاعل فهم با امر نادانسته است؛ امکانی که فقط به ابلیس یا ملانکه محدود نمی‌ماند، بلکه در افق تاریخی فهم تداوم می‌یابد و انسان آینده-ازجمله انسان امروز-را نیز دربرمی‌گیرد؛ بنابراین روایت آفرینش، صحنه‌ای بسته در گذشته نیست، بلکه هشدار هرمنوتیکی نسبت به وضعیتی است که هر مفسر، در مواجهه با امر نو و گشوده، امکان لغزش در آن را دارد.

روایت در ادامه، ناتوانی ابلیس را به کنشی پیشین پیوند می‌زند و منشأ این ناتوانی را نه در فقدان آگاهی، بلکه در شیوه مواجهه او با معنا نشان می‌دهد. ابلیس، «به فضولی بی‌اجازت دزدیده بقال آدم دررفته بود»، «به چشم حقارت در ممالک خلافت او نگرسته» و «خواسته تا در خزانه دل آدم نقبی زند»، اما ناکام می‌ماند (رازی، ۱۳۹۹: ۸۶). این توصیف، تلاشی برای تصاحب معنا پیش از گشودگی آن را نشان می‌دهد؛ کنشی که می‌توان آن را نوعی فهم قهری و تحمیل‌گرایانه دانست. منطق روایت

حاکمی از آن است که فهم در این متن، تنها زمانی امکان‌پذیر است که داوری‌های پیشینی به تعلیق درآیند و مواجهه با معنا بدون قصد تصاحب یا تحمیل صورت گیرد؛ از این رو، بسته‌بودن دل در روایت، نه واکنشی تصادفی، بلکه پاسخی ساختاری به افقی است که به جای مشارکت در فهم، در پی تصرف معناست.

در نتیجه، انسداد افق فهم در روایت ابلیس نه امری ناگهانی است و نه اخلاقی. این انسداد حاصل فرایندی تدریجی از مواجهه‌های نادرست با معناست: تثبیت افق صوری، داوری پیشینی، ناپایداری در پرسشگری و ناتوانی از گشودگی نسبت به دل. دل، جایگاه امکان گشودگی معنا، برای ابلیس نامدخل باقی می‌ماند و فهم، به جای آنکه رخدادی زبانی و گشوده باشد، در سطح داوری‌های تثبیت‌شده متوقف می‌شود. این فروبستگی، در ادامه روایت، زمینه تثبیت استکبار و مخالفت صریح با افق خلافت را فراهم می‌کند.

۲-۲. تثبیت انسداد افق و استکبار هرمنوتیکی ابلیس

پس از ناکامی ابلیس در ورود به دل آدم و فروبستگی افق فهم او، روایت مرصاد العباد وارد مرحله‌ای تازه می‌شود که در آن انسداد پیشین فهم، به موضعی وجودی و تثبیت‌شده بدل می‌شود. در این مرحله، دیگر با شکست موقتی فهم یا لغزش تفسیری مواجه نیستیم، بلکه با استقرار افقی بسته روبه‌رو هستیم که خود را در قالب «ابا و استکبار» نشان می‌دهد. این گذار، به معنای تبدیل ناتوانی در فهم به داوری‌ای قطعی است؛ داوری‌ای که نه تنها افق معنا را نمی‌گشاید، بلکه مانع هر نوع فهم تازه از معنا در آینده می‌شود.

فرمان الهی به خلافت آدم و سجده ملائکه، نقطه عطف این تثبیت است: «چون او به تخت خلافت بنشیند، جمله پیش تخت او سجده کنید» (رازی، ۱۳۹۹: ۸۵). در این لحظه، مسئله دیگر فقط شناخت ماهیت آدم نیست، بلکه پذیرش افقی تازه از معناست؛ افقی که در آن حقیقت آدم نه براساس صورت و عناصر، بلکه در نسبت با خلافت و امانت الهی تعریف می‌شود. با این حال، ابلیس که پیش‌تر افق خود را بر داوری‌های صوری بنا کرده بود، قادر به ورود به این افق تازه نیست؛ افقی که در آغاز با نگاهی فضولی و حقارت‌آمیز به قالب آدم، بسته شده بود و اکنون به مخالفت آشکار بدل شده است.

رازی ریشه این مخالفت را به‌روشنی به پیشینه هرمنوتیکی آن بازمی‌گرداند: «خلق چنان پندارند که ابا و استکبار در وقت سجود بود؛ بلی صورت آن به وقت سجده بود ... اما حقیقت آن ابا و استکبار ... آن روز در زمین شقاوت افتاد که از رعایت ادب ابا کرد و بی‌اجازت در کارخانه غیب رفت» (همان: ۸۸-۸۷). بدین ترتیب، آنچه در لحظه سجده رخ می‌دهد، نه آغاز استکبار، بلکه بروز نهایی داوری‌ای است که در گذشته در افق بسته ابلیس شکل گرفته بود. این تبیین، با منطق هرمنوتیکی روایت سازگار است؛ داوری نهایی نه به صورت ناگهانی، بلکه در نتیجه رسوب تدریجی داوری‌های پیشینی شکل

می گیرد. استکبار ابلیس در این روایت، ثمره همان انسداد افق فهم است که پیش از آن در ناتوانی از ماندن در وضعیت پرسشگری و نامدخل بودن دل نمود یافته بود؛ از این رو، لحظه سجده نه نقطه آغاز سقوط، بلکه لحظه آشکار شدن کامل فروبستگی افق فهم است؛ «او را به تهمت دزدی بگرفتند و به رسن شقاوت بر بستند، تا وقت سجود جمله ملائکه سجده کردند او نتوانست کرد» (همان: ۸۶).

رازی این داوری تثبیت شده را به روشنی به زبان می آورد: «به چشم بزرگی به خود نگریست و به چشم حقارت به خلیفه حق» (همان: ۸۸). در این نگاه، افق فهم ابلیس نه تنها دگرگون نشده، بلکه به معیاری قطعی برای داوری بدل شده است. از منظر هرمنوتیک گادامری، چنین افقی دیگر حاضر نیست در معرض پرسش قرار گیرد یا معنایی بیرون از پیش داوری های خود را بشنود؛ از این رو، امکان هرگونه مواجهه گفت و گویی با معنا از میان می رود و فهم، در داوری ای بسته و خودبنیاد متوقف می ماند (گادامر، ۲۰۰۴: ۲۷۲-۲۷۱).

در ادامه، روایت این انسداد را با بی اعتبار شدن کامل کنش های پیشین ابلیس پیوند می زند: «عزازیل را از دوستی تو دشمن کردم ... و به ترک یک سجده تو، سجده های هفتصد هزار ساله او را هباء منثوراً گردانیدم و به ضربت «فأخرج منها» از جوار رحمت خود دور کردم» (رازی، ۱۳۹۹: ۱۰۱). در سطح هرمنوتیکی، این حکم نه فقط نفی اخلاقی یک کنش، بلکه فروپاشی افق معنایی سلوک پیشین است؛ زیرا کنش دینی تنها در افق گشودگی نسبت به حقیقت معنا می یابد و با فروبستگی افق فهم، حتی عبادت های دیرینه نیز اعتبار معنایی خود را از دست می دهند.

پیامد این تثبیت، طرد نهایی و لعنت است: «لاجرم هم بر آن رسن شقاوت به دار لعنتش برکشیدند ... و برین دار تا قیامت الساعة به سیاست بگذاشتند» (همان: ۸۸). در اینجا، لعنت نه منحصر به مجازاتی اخلاقی، بلکه نتیجه گریزناپذیر افقی بسته است؛ افقی که نه آماده گفت و گو است و نه امکان امتزاج با افق معنا را دارد. از منظر گادامر، حقیقت تنها در افق گفت و گو و گشودگی پدیدار می شود و هر جا که این گشودگی از میان برود، فهم جای خود را به داوری مطلق می دهد (ر. ک. گادامر، ۲۰۰۴: ۲۷۳-۲۷۱). ابلیس، با تثبیت داوری خود و امتناع از پذیرش افق خلافت، به طور کامل از میدان فهم بیرون می افتد. بدین ترتیب، استکبار او را می توان شکلی از استکبار هرمنوتیکی دانست؛ استکباری که ریشه در فروبستگی افق فهم دارد و در نهایت به نفی هر امکان گفت و گوی معنایی می انجامد. در این چارچوب، «سقوط» ابلیس نه فقط سقوطی اخلاقی، بلکه سقوطی تفسیری-هستی شناختی است؛ سقوطی که در آن، شیوه بودن او در نسبت با معنا و حقیقت دچار انسداد می شود. جدول (۱) به صورت فشرده منطق تدریجی انسداد افق فهم در روایت ابلیس را نشان می دهد.

جدول ۱- سیر بسته شدن افق فهم در روایت ابلیس (خوانش هرمنوتیکی)

مرحله روایی	رخداد در مرصاد العباد	مفهوم کلیدی گادامری	کارکرد هرمنوتیکی
مواجهه اولیه	طواف قالب آدم	پیش فهم صوری	ورود با افق محدود
شناخت قالب	تطبیق عالم صغری و کبری	فهم صوری و ابژه محور	شناخت بدون گشودگی
مواجهه با دل	نامدخل بودن دل	مرز افق فهم	آشکارشدن حد افق فهم
داوری پیشینی	«این شخص مجوف است»	استیلای پیش داوری	انسداد افق
پرسش ناکام	«ندانم آن چیست؟»	شکست پرسشگری	پرسش فاقد گشودگی
فرمان سجده	خلافت آدم	افق جدید معنا	امکان دگرگونی افق (تحقق نیافته)
ابا و استکبار	امتناع از سجده	داوری نهایی	سقوط هرمنوتیکی

۲-۳. حدود تبیینی خوانش‌های اخلاقی و کلامی روایت ابلیس

روایت ابلیس در متون دینی و عرفانی به طور سنتی در چارچوب خوانش‌های اخلاقی، کلامی یا تربیتی فهمیده شده است. این خوانش‌ها، هرچند در تبیین بُعد هنجاری و اعتقادی روایت کارآمدند، توان توضیح تمامی لایه‌های معنایی و تفسیری متن را ندارند. در این تلقی‌ها، مسئله اصلی روایت بر نافرمانی ابلیس، تکبر او در برابر امر الهی، و پیامدهای اخلاقی این سرپیچی متمرکز می‌شود و ابلیس نمادی از سقوط اخلاقی است که از مقام قرب به موضع لعنت رانده می‌شود.

با این همه، از منظر هرمنوتیکی، این خوانش‌ها با محدودیت‌هایی اساسی روبه‌رو هستند. نخست آنکه خوانش اخلاقی، روایت را به الگوی خطی «امر، نافرمانی و مجازات» تقلیل می‌دهد و از ساختار گفت‌وگویی و مسئله‌مند متن غفلت می‌کند. حال آنکه مرصاد العباد، با تأکید بر ناآگاهی، تعلیق معنا و سکوت الهی، روایتی هنجاری نیست، بلکه خواننده را در برابر مسئله فهم قرار می‌دهد. پرسش‌های ملائکه، پاسخ تعلیق‌آمیز «إني أعلم ما لا تعلمون» و توصیف ناتمام حقیقت آدم، همگی نشان می‌دهد که متن، پیش از داوری اخلاقی، بر امکان یا امتناع فهم متمرکز است. محدودیت دوم به خوانش کلامی بازمی‌گردد؛ رویکردی که روایت ابلیس را به میدان حل و فصل تعارض‌هایی چون جبر و اختیار یا عدل الهی فرومی‌کاهد. در این چارچوب، متن نه به عنوان گفت‌وگویی زنده با معنا، بلکه به صورت مجموعه‌ای از گزاره‌های قابل تبیین در نظامی کلامی از پیش ساخته خوانده می‌شود؛ در نتیجه، لحظات محوری روایت، مانند نامدخل بودن دل، شکست پرسشگری و تثبیت افق بسته، به حاشیه رانده می‌شوند.

در مقابل، خوانش هرمنوتیکی، روایت ابلیس را میدان تنش میان افق‌های فهم تلقی می‌کند. در این افق، مسئله اصلی این نیست که ابلیس «چه کرد»، بلکه این است که «چگونه نفهمید» و «چرا افق فهم او دگرگون نشد». چنین رویکردی امکان می‌دهد که سقوط ابلیس نه به عنوان نتیجه یک کنش منفرد، بلکه به عنوان پیامد تدریجی انسدادهای تفسیری فهمیده شود.

بدین ترتیب، افزودن افق هرمنوتیکی به معنای کنار گذاشتن خوانش‌های اخلاقی و کلامی نیست، بلکه نشان دادن حدود تبیینی آن‌هاست. این رویکرد آشکار می‌کند که روایت ابلیس در مرصاد العباد ظرفیتی فراتر از تعلیم اخلاقی دارد و می‌توان آن را روایتی بنیادین دربارهٔ امکان و امتناع فهم معنا دانست.

۲-۴. سقوط ابلیس به عنوان رخداد هرمنوتیکی

در افق هرمنوتیک فلسفی، «سقوط» صرفاً رویدادی اخلاقی، کیهانی یا کیفرشناختی نیست، بلکه می‌توان آن را رخدادی تفسیری دانست؛ رخدادی که در آن، نسبت فاعل با معنا دچار اختلالی بنیادین می‌شود. از این منظر، سقوط نه در سطح کنش بیرونی، بلکه در سطح شیوه فهم و مواجهه با حقیقت رخ می‌دهد. روایت ابلیس در مرصاد العباد دقیقاً بر چنین برداشتی دلالت دارد.

مفاهیمی چون «لعت»، «طرده» و «اخراج» در متن، در سطح هرمنوتیکی نه علت، بلکه پیامد فروبستگی افق فهم‌اند. ابلیس پیش از آنکه در برابر فرمان سجده بایستد، در سطح فهم متوقف شده است. او افق تفسیری خود را به تعلیق نمی‌برد، بلکه آن را معیار نهایی داوری قرار می‌دهد؛ از این رو، لحظه سجده نه آغاز سقوط، بلکه لحظه آشکار شدن انسدادی است که پیش‌تر در افق فهم او شکل گرفته بود.

این معنا در روایت نجم‌الدین رازی نیز به روشنی بازتاب یافته است؛ آنجا که ابا و استکبار نه به مثابه واکنشی دفاعی، بلکه به عنوان برآمده پیشینه کنشی و تفسیری ابلیس تصویر می‌شود. بر این اساس، سقوط ابلیس را باید نه نقض یک فرمان الهی، بلکه فروپاشی امکان گفت‌وگو با معنا دانست. در چنین وضعیتی، حتی عبادت‌های پیشین نیز کارکرد معنایی خود را از دست می‌دهند؛ زیرا کنش دینی تنها در افق گشودگی نسبت به حقیقت معنا می‌یابد و با بسته شدن افق فهم، به حرکتی تهی فروکاسته می‌شود.

همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، از منظر گادامر، فهم تنها در بستر گفت‌وگو، پرسشگری و امتزاج افق‌ها تحقق می‌یابد. هنگامی که این گشودگی از میان برود، نه تنها امکان فهم، بلکه شیوه بودن فاعل در نسبت با معنا نیز مختل می‌شود. در این معنا، سقوط ابلیس را می‌توان سقوطی هرمنوتیکی و هستی‌شناختی دانست؛ سقوطی که در آن، حقیقت در افق گفت‌وگو پدیدار نمی‌شود و به امری طردشده و دست‌نیافتنی بدل می‌شود.

نتایج

این پژوهش با تکیه بر هرمنوتیک فلسفی هانس گئورگ گادامر، کوشید روایت ابلیس در مرصاد العباد را نه فقط در چارچوب تقابل اخلاقی خیر و شر، بلکه به عنوان مسئله‌ای هرمنوتیکی و ناظر به امکان یا امتناع فهم بازخوانی کند. مبنای تحلیل، این پیش‌فرض گادامری بود که فهم همواره در افقی

تاریخی، زبانی و پیشینی رخ می‌دهد و مسئله اصلی نه وجود پیش‌داوری، بلکه نسبت مفسر با آن و میزان گشودگی افق فهم است.

نتایج پژوهش نشان داد که روایت مرصاد العباد از همان آغاز، با تمایز میان «قالب» و «روح»، افقی معنایی می‌سازد که حقیقت آدم را در سطح صورت و عناصر مادی متوقف نمی‌کند، بلکه آن را به افقی فراتر و نادیدنی ارجاع می‌دهد. این افق، حتی پیش از ورود ابلیس، به‌تمامی گشوده نیست و از این‌رو نشان می‌دهد که مواجهه با امر نادانسته همواره با امکان فروبستگی فهم همراه است، نه فقط با خطای اخلاقی یا لغزش فردی.

تحلیل مواجهه ابلیس با آدم نشان داد که افق فهم او از آغاز افقی صوری و تقلیل‌گرایانه است. ابلیس با وجود شناخت از نظم جسمانی آدم، در سطح صورت و کارکرد باقی می‌ماند و از دگرگونی افق خود ناتوان است. ناتوانی او در ورود به «دل»-که در روایت مرصاد العباد موضع ظهور معنا و امانت الهی است-نه ناشی از فقدان معنا در دل، بلکه نشانه‌ای از فروبستگی افق فهم اوست. در اینجا تبیین هویت کلامی-عرفانی ابلیس به‌عنوان سوژه‌ای صاحب «معرفت ساختاری» اما فاقد «فهم شهودی»، گره اصلی معما را می‌گشاید؛ زیرا ابلیس با وجود اشراف بر ساختار مادی آدم، از درک حقیقت «اسما» و «خلافت» که در باطن او نهفته بود، بازماند و در نتیجه، پیش‌داوری صوری‌اش جایگزین گفت‌وگوی تفسیری شد.

در چارچوب گادامری، مسئله اصلی ابلیس فقدان پرسش نیست، بلکه ناتوانی در ماندن در وضعیت پرسشگری است. پرسش او در افق داوری تثبیت‌شده طرح می‌شود و به تعلیق پیش‌داوری، گفت‌وگو با معنا یا امتزاج افق‌ها نمی‌انجامد؛ از این‌رو، فهم به‌جای آنکه رخدادی گشوده و زبانی باشد، در سطح داوری پیشینی متوقف می‌شود. در این مسیر، استکبار ابلیس در لحظه سجده نه رخدادی ناگهانی یا صرفاً اخلاقی، بلکه پیامد طبیعی فروبستگی پیشین افق فهم است. بی‌اعتبارشدن عبادت‌های پیشین او نیز در این چارچوب، نه مجازاتی صرف، بلکه فروپاشی افق معنایی کنش دینی تلقی می‌شود؛ زیرا کنش دینی تنها در افق گشودگی نسبت به حقیقت معنا می‌یابد.

بر این اساس، پژوهش حاضر به این جمع‌بندی می‌رسد که «سقوط» ابلیس در مرصاد العباد را باید پیش و بیش از هر چیز، سقوطی هرمنوتیکی دانست؛ فروبستگی افق فهمی که امکان گفت‌وگو، امتزاج افق‌ها و دگرگونی در مواجهه با حقیقت را از میان می‌برد. این سقوط، پیامدهای اخلاقی و هستی‌شناختی دارد، اما ریشه آن در امتناع تفسیری و داوری پیشینی نهفته است. از این منظر، هرمنوتیک گادامری امکان خوانشی تازه از متون عرفانی اسلامی فراهم می‌کند؛ خوانشی که در آن شخصیت‌هایی چون ابلیس فقط نماد شر نیستند، بلکه صورت‌بندی‌های روایی از بحران فهم و شکست گفت‌وگوی معنایی‌اند. بدین ترتیب، مرصاد العباد متنی است که مسئله فهم را نه در سطح تعلیم اخلاقی، بلکه در سطحی بنیادین و هرمنوتیکی به پرسش می‌کشد؛ پرسشی که همچنان برای خواننده معاصر گشوده باقی می‌ماند.

ملاحظات اخلاقی

این پژوهش از نوع نظری و مبتنی بر تحلیل متون است و شامل داده‌های انسانی، مداخلات آزمایشی یا اطلاعات شخصی نیست؛ از این رو، اخذ کد اخلاق برای آن ضرورت نداشته است. با این حال، نویسنده اصول اخلاق پژوهش را در گردآوری، تحلیل و انتشار مطالب به‌طور کامل رعایت کرده است.

حامی مالی

این پژوهش از هیچ مؤسسه یا سازمانی، حمایت مالی دریافت نکرده است.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسنده این مقاله تعارض منافع ندارد.

منابع

- احمدی، بابک (۱۳۷۲). ساختار و تأویل متن (ج. ۲، چاپ دوم). تهران: مرکز.
- اعرافی، علیرضا (۱۳۹۵). هرمنوتیک (چاپ اول). قم: مؤسسه فرهنگی هنری اشراق و عرفان.
- پالمر، ریچارد ای. (۱۳۷۷). علم هرمنوتیک: نظریه تأویل در فلسفه‌های شلایرماخر، دیلتای، هایدگر، گادامر (محمدمسعود حنایی کاشانی، مترجم؛ چاپ اول). تهران: هرمس.
- ثواب، فاطمه و شعبان‌زاده، مریم (۱۳۹۳). تبارشناسی توکل عرفانی در رساله قشیریه بر مبنای نظریه گادامر. مطالعات عرفانی، ۱۰(۱)، ۸۵-۱۰۸.
- رازی، نجم‌الدین ابوبکر عبدالله بن محمد (۱۳۹۹). مرصاد العباد من المبدأ الی المعاد (محمدامین ریاحی، مصحح؛ چاپ شانزدهم). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- رستنده، مجید، مبارک، وحید و رحیمی‌زنگنه، ابراهیم (۱۳۹۸). همانندی تأویل‌های منشوری عطار از هبوط آدم و سقوط ابلیس. ادیان و عرفان، ۵۲(۱)، ۴۷-۶۸. <https://doi.org/10.22059/jrm.2019.280750.629924>
- صنعتی‌نجار، محمدعلی (۱۴۰۰). بازتبیین ماهیت و خلقت ابلیس با رویکردی تفسیری-عرفانی. ادیان و عرفان، ۵۴(۲)، ۳۶۷-۳۸۶. <https://doi.org/10.22059/jrm.2021.329065.630240>
- علوی، سیدجعفر و رضوانیان، قدسیه (۱۴۰۲). قهرمان و ضدقهرمان؛ شخصیت‌پردازی ابلیس در تذکرة الاولیاء عطار نیشابوری. ادبیات عرفانی، ۱۵(۳۵)، ۱۱۷-۱۴۲. <https://doi.org/10.22051/jml.2024.46395.2547>
- کوزنز هوی، دیوید (۱۳۷۱). حلقه انتقادی (مراد فرهادپور، مترجم؛ چاپ اول). تهران: انتشارات گیل با همکاری انتشارات روشنگران.
- محمدی پارسا، عبدالله و سعیدی، حسن (۱۳۹۲). بررسی و نقد جریان جبرگرایی عرفانی در دفاع از ابلیس. ادیان و عرفان، ۴۶(۱)، ۸۵-۱۰۹. <https://doi.org/10.22059/jrm.2013.50178>
- واعظی، احمد (۱۳۸۵). درآمدی بر هرمنوتیک (چاپ سوم). تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- هالوب، رابرت سی. (۱۳۷۵). نقد در حوزه عمومی: خوانشی انتقادی از اندیشه یورگن هابرماس (حسین بشیریه، مترجم؛ چاپ اول). تهران: نی.

References (including transcribed/translated titles)

Ahmadi, Babak (1993). *Sākhṭār va ta'vīl-i matn* (Vol. 2, 2nd ed.). Tehran: Markaz. (in Persian)

Alavi, Seyed Jafar, & Rezvanian, Qodsieh (2023). Qahramān va ẓidd-i qahramān; shakhṣiyyat-pardāzī-yi Iblīs dar Taẓkirat al-awliyā'-i 'Aṭṭār-i Nīshābūrī. *Adbiyyāt-i 'Irfānī*, 15(35), 117–142. <https://doi.org/10.22051/jml.2024.46395.2547> (in Persian)

Arafī, Alireza (2016). *Hirmīnūtīk* (1st ed.). Qom: Mu'assasah-yi Farhangī Hunarī-yi Ishrāq va 'Irfān. (in Persian)

Davey, N. (2006). Unquiet understanding: Gadamer's philosophical hermeneutics. *International Journal of Philosophical Studies*, 14 (1), 1-21. <https://doi.org/10.1080/09672550500521377>

Gadamer, H.-G. (2004). *Truth and method* (2nd rev. ed.; J. Weinsheimer & D. G. Marshall, Trans.). London & New York: Continuum.

Gadamer, H.-G. (2004). *Truth and method* (2nd rev. ed.; J. Weinsheimer & D. G. Marshall, Trans.). Continuum.

Grondin, J. (1994). *Introduction to philosophical hermeneutics* (J. Weinsheimer, Trans.). New Haven, CT & London: Yale University Press.

Holub, Robert C. (1996). *Naqd dar ḥawzah-yi 'umūmī: khvānīshī intiqādī az andīshah-yi Jürgen Habermas* (H. Bashiriyeh, Trans.; 1st ed.). Tehran: Ney. (in Persian)

Hoy, David Couzens (1992). *Halqah-yi intiqādī* (M. Farhadpour, Trans.; 1st ed.). Tehran: Intishārāt-i Gīl bā hamkārī-yi Intishārāt-i Rawshangarān. (in Persian)

Mohammadi Parsa, Abdollah, & Saeedi, Hassan (2013). Barrasī va naqd-i jaryān-i jabr-garāyī-yi 'irfānī dar difā' az Iblīs. *Advān va 'Irfān*, 46(1), 85–109. <https://doi.org/10.22059/jrm.2013.50178> (in Persian)

Palmer, Richard E. (1998). *'Ilm-i hirmīnūtīk: nazariyyah-yi ta'vīl dar falsafah-hā-yi Schleiermacher, Dilthey, Heidegger, Gadamer* (*The science of hermeneutics: Theory of interpretation in Schleiermacher, Dilthey, Heidegger, and Gadamer*) (M. S. Hanaee Kashani, Trans.; 1st ed.). Tehran: Hermes. (in Persian)

Rastandeh, Majid, Mobarak, Vahid, & Rahimi-Zanganeh, Ebrahim (2019). Hamānandī-yi ta'vīl-hā-yi manshūrī-yi 'Aṭṭār az hubūt-i Ādam va suqūt-i Iblīs. *Advān va 'Irfān*, 52(1), 47–68. <https://doi.org/10.22059/jrm.2019.280750.629924> (in Persian)

Rāzī, Najm al-Dīn Abū Bakr 'Abd Allāh b. Muḥammad (2020). *Mirṣād al-'ibād min al-mabda' ilā al-ma'ād* (M. A. Riyāḥī, Ed.; 16th ed.). Tehran: Intishārāt-i 'Ilmī va Farhangī. (in Persian)

Sanati-Najjar, Mohammad-Ali (2021). Bāz-tabyīn-i māhiyyat va khilqat-i Iblīs bā rūy-kardī tafsīrī-'irfānī. *Advān va 'Irfān*, 54(2), 367–386. <https://doi.org/10.22059/jrm.2021.329065.63024080750.629924> (in Persian)

- Sanati-Najjar, Mohammad-Ali (2021). Bāz-tabyīn-i māhiyyat va khilqat-i Iblīs bā rūy-kardī tafsīrī-‘irfānī. *Adyān va ‘Irfān*, 54(2), 367–386. <https://doi.org/10.22059/jrm.2021.329065.630240> (in Persian)
- Savab, F. ,& Shabanzadeh, M. (2014). The genealogy of mystical trust in Qushayri’s *Risalah* based on Gadamer’s theory. *Mystical Studies*, 10 (1) , 85-108. (in Persian)
- Thiselton, A. C. (1980). *New horizons in hermeneutics: The theory and practice of transforming biblical reading*. Grand Rapids, MI: Zondervan.
- Tracy, D. (1981). *The analogical imagination: Christian theology and the culture of pluralism*. New York, NY: Crossroad.
- Vaezi, Ahmad (2006). *Dar-āmadī bar hirmīnūtīk* (3rd ed.). Tehran: Pizhūhishgāh-i Farhang va Andīshah-yi Islāmī. (in Persian)